

ДИФТОНГИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАХРОНІЧНОЇ ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКИ

Глуценко О. В.

Одеський національний морський університет

У сучасній лінгвістиці особливої уваги набуває нова трансдисциплінарна методологія – синергетика, основне завдання якої полягає в охопленні й осмисленні становлення мови як складної відкритої інформаційної системи, що постійно розвивається, але кожний компонент якої зберігає інформацію про свої минулі стани, а сукупність знань минулого і сучасного уможливує виявлення перспективи розвитку системи в майбутньому. У статті зроблено спробу розглянути природу системи дифтонгів в німецькій мові у методологічно новому ракурсі – діахронічної лінгвосинергетики. Залучення діахронічної лінгвосинергетики дало змогу дослідити розвиток та зміни системи дифтонгів в німецькій мові, виявити закономірності її організації, пояснити функціонування системи двозвуків у станах фазових переходів (давньовірхньонімецький (двн.), середньовірхньонімецький (свн.), нововірхньонімецький (нвн.) періоди) та встановити не тільки якісні, але й кількісні зміни у фонетичній системі німецької мови, зокрема її дифтонгів.

У межах застосованого лінгвосинергетичного методу система дифтонгів постає як складна, відкрита і нелінійна, що функціонує за рахунок взаємодії власних внутрішніх процесів та інших зовнішніх процесів і перебуває в стані більшої чи меншої рівноваги, маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження системи дифтонгів у німецькій мові.

Установлено фонетичні відношення між дифтонгами і з'ясовано, що у двн. періоді вони тристоронні: передньоязикові / середньоязикові / задньоязикові, у свн. періоді вони ускладнилися до чотиристоронніх: передньоязикові / передньоязикові лабіалізовані / середньоязикові / задньоязикові, а у нвн. мові спростилися на двосторонні: передньоязикові / середньоязикові, що свідчить про еволюційність, але нестійкість мовної системи, на чому і ґрунтуються закони лінгвосинергетики. Крім того, виявлено функційне навантаження дифтонгів та їхніх сполук з іншими фонемами у їхній кореляції з граматичною (морфологічною) структурою слова на кожному етапі еволюції німецької мови.

Система дифтонгів є складно організованою структурою, яка має специфічні закони побудови та функціонування. В процесі історичного розвитку вона постійно змінювала свій характер і врешті-решт набула константного стану як аттрактор у нвн. мові. Зазнавши чималих якісних і кількісних змін, німецькі дифтонги й сьогодні продовжують бути носіями значення, виконуючи при цьому фонетичні і граматичні функції.

Ключові слова: дифтонг, діахронічна лінгвосинергетика, монофтонгізація, дифтонгізація.

Hlushchenko O. V. Diphthongs through from the perspective of diachronic linguosynergetics. In modern linguistics a new transdisciplinary methodology – synergetics is rapidly developing, the main task of which is to consider the emergence of a language as a complex open informational system, which constantly develops. Each component of this system retains information about its past states and a set of past and future knowledge enables to reveal the perspectives of the future development of the system. The article makes an attempt to consider the nature of the diphthong system in German in a methodologically new perspective – diachronic linguosynergetics. Involvement of diachronic linguosynergetics allowed us to study the development and changes of the diphthong system in German, to reveal the regularities of its organization, to explain the functioning of the two-sound system in the states of phase transitions (Old High German (OHG), Middle High German (MHG), Early New High German (ENHG) and to define not only qualitative but also quantitative changes in the phonetic system of the German language, including its diphthongs.

Within the applied linguosynergetic method, the diphthong system is considered to be complex, open and nonlinear, which functions due to the interaction of its own internal processes and other external processes and is in a state of balance having regulatory mechanisms that ensure the dynamics, self-organization and preserving of the diphthong system in German.

The article establishes phonetic relationships between diphthongs and finds that they have an unstable character, which testifies about the evolution but the unstable character of the linguistic system, which is the basis of the laws of linguosynergetics. In addition, the functional role of diphthongs and their compounds with other phonemes was found out in their correlation with the grammatical (morphological) structure of the word at each stage of the German language evolution.

In the course of historical development the diphthong system constantly changed in character and eventually acquired a constant state as an attractor in the ENHG. Having undergone many qualitative and quantitative changes, German diphthongs continue to be carriers of meaning while performing phonetic and grammatical functions.

Key words: diphthong, diachronic linguosynergetics, monophthongisation, diphthongisation.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. На сучасному етапі розвитку лінгвістики відбувається щодалі заміна «традиційної», «класичної» теорії мови на «нове сприйняття» мови як динамічного, складного, багатогранного феномену. Одним з таких нових напрямів лінгвістичних досліджень є лінгвосинергетика, яка розглядає мовну систему як нелінійну, складну, відкриту, еволюційну, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває в стані більшої чи меншої рівноваги, маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи [5, 366].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Т. І. Домброван визначає лінгвосинергетику як один із методологічних підходів до опису динамічного простору мови, що постає у вигляді послідовної зміни в часі станів мовної мегасистеми, та звертає увагу на ситуації фазового переходу – переорганізації та перебудови системи, що зумовлені впливом зовнішніх чинників [2, 155].

У лінгвістиці існує два підходи до вивчення мови: вивчення мови на певному часовому зрізі (синхронія) та вивчення мови в її історичному розвитку протягом тривалого часу (діахронія). Синхронія і діахронія – це два протилежні один одному аспекти, які не можна розривати, оскільки сучасний стан мови є продуктом минулого її розвитку. Глибинне пізнання мови можливе лише за умови всебічного її вивчення як у синхронії, так і в діахронії. Сучасні лінгвісти умовно виокремлюють синхронічну і діахронічну лінгвосинергетику, оскільки вона передбачає дослідження системи мови як у стані рухомої рівноваги, так і в стані фазового переходу, що викликає якісні зміни в організації та функціонуванні мови [3, 51].

Проникнення в історію зародження, розвитку та змін системи, вияв закономірностей її організації, пояснення її «поведінки» на тому чи іншому етапі існування, окреслення тенденцій і можливих шляхів розвитку на майбутнє – все це передбачає діахронічну лінгвосинергетику [2, 157].

Л. В. Щигло виокремлює еволюційну лінгвосинергетику і наголошує, що саме такий методологічний підхід лежить в основі принципу універсального еволюціонізму і здатен описати динамічний простір мови в цілому і процесу мовних засобів зокрема [6, 210–211].

Синергетичний підхід до дослідження системи і структури мови в діахронії має безліч переваг, оскільки володіє типологічною універсальністю, адекватний для опису систем будь-яких мов на сучасному розвитку лінгвістики і може бути використаний для побудови штучних мовних систем, що не суперечить відомим традиційним теоріям дескрипції природних мов [1, 15].

Формулювання мети і завдань дослідження. Мета статті – дослідити еволюційний розвиток системи дифтонгів в німецькій мові у лінгвосинергетичному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Еволюція мовної системи як синергетичної, відкри-

тої і динамічної, що постійно змінюється під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, виявила не тільки якісні, але й кількісні зміни у фонетичній системі німецької мови. Ці зміни стосуються дифтонгів.

Проведене дослідження від багаточисельних давньогерманських до сучасних німецьких дифтонгів виявило механізми організації синергетичної системи, які привели фонетичну систему німецької мови, зокрема систему її дифтонгів, у стан відносної стабільності й стійкості, що надає їй життєдіяльності та функційності.

На початку давньоверхньонімецького періоду існувала велика кількість графічних (літерних) зображень дифтонгів, де частота вживань багатьох з них значно зменшується в кінці періоду. Найбільш функціонально вагомими в слові виявляються */iu, ei, io, ie, io, ou, ia, ua, au/*. Названі дифтонги трапляються в усіх діалектах і можуть бути розглянуті в різній площині: з історичного ракурсу сформована група «архаїчних дифтонгів» (*/iu/, /au/, /eu/, /ai/*, напр.: *fiur, haubit, rauba, teudisca, plaid*), генеза яких бере свій початок ще з прагерманських часів; з граматичного ракурсу див. дифтонги були угруповані за принципом чергування у кореневих морфемах із супровідною граматичною функцією цих слів, що уможливило виділити групу «аблаутних дифтонгів» (*/ei – iel/, /uo – oul/, /ua – aul/, /io – oul/*, напр.: *greifen – grief, tûon – toub, slûog – slouf, pauzen – gipuzait, loufan – liof*); з лексичного ракурсу див. дифтонги об'єднано у групу «змістовні дифтонги-омоніми» (*/eo – iol/, /ia – iol/, /iu – iol/, /au – ou – oil/, /uo – ual/, /uo – uel/, /ai – eil/, /iu – uil/*, напр.: *eomer – iomer, neriland – neriond, friunt – front, augan – ougan – oigan, tuont – tuant, fuor – fuer, aikan – eikan, huitte – hiutu*), функціонування яких спостерігається в тих самих словах у межах однієї морфеми без розрізнення цих слів за змістом. Установлено, що в результаті стягнення див. слова (напр.: іє. *okP^o, герм. *augan*, див. *augan/ougan*, свн. *ouge/oug/ouc*, нвн. *Auge*; іє. *frijond*, див. *friunt/front*, свн. *vrunt/friunt/vrünt/frünt/vrunt/frunt*, нвн. *Freund*; іє. *fijand*, див. *fiant/fient/fiend*, свн. *fiant/viant/fient/vient/fint/vint*, нвн. *Feind*; див. *alliu*, свн. *alle*, нвн. *alle*; див. *guotiu*, свн. *guote/guotin*, нвн. *Gute/Güte*; див. *tu*, свн. *tû/tuo/dû/duo*, нвн. *du*) реалізація дифтонгів домінує у кореневій морфемі як найбільш сильній артикуляторній позиції та в суфіксі.

У свн. періоді вже доволі помітна тенденція до згладжування діалектальних розходжень, що, своєю чергою, вплинуло на якісно-кількісні характеристики голосних цього періоду, зокрема дифтонгів, чисельність яких порівняно з див. набагато зменшилася через велику кількість різних фонетичних процесів. Найбільш функціонально вагомими в слові є: */ei, ie, ou, io, uel/* [4].

Унаслідок багатьох фонетичних процесів дифтонги */eo, ea, ao, ae, ai/* зникли ще в кінці див. періоду у зв'язку з монофтонгізацією */eo → il/, /ao → ol/, /ae → el/* та звуженням */ai → eil/*, двозвуки */ei, ie, ou, io/* продовжили своє існування у свн. періоді, а більшість дифтонгів зазнали значних змін і набули нової якості (напр.: див. */ialio/* перейшли у свн. */iel/*; див. *spiagal*, свн. *spiegel*, нвн. *Spiegel*; див. *tiof*, свн. *tief*,

нвн. *tief*). Процес дифтонгізації, який відбувався виключно у кореневих морфемах, спричинив появу, поряд зі старими, нових дифтонгів, напр.: /û/ → /au/, /i/ → /ei/, /iu/ [y:] → /eu/ (двн. *rum*, свн. *raum*, нвн. *Raum*; двн. *dri*, свн. *drei*, нвн. *drei*; двн. *zit*, свн. *zeit*, нвн. *Zeit*; двн. *hiuti*, свн. *heute*, нвн. *heute* та ін.).

Процес розвитку фонем зумовив розвиток нових фонологічних опозицій, які перебудовують усю фонетичну систему голосних свн. періоду. В результаті зазначеного вище нові протиставлення лабіалізованих та нелабіалізованих голосних переднього ряду привели до появи нових фонем – умлаутних, а з часом і до зародження нового типу лабіалізованих умлаутних дифтонгів /öu/ та /üel/. Поява нових лабіалізованих голосних /ö/ та /ü/ свідчить про ускладнення фонетичних відношень між дифтонгами, оскільки в попередніх двн. дифтонгах реалізувалися тристоронні відношення, такі як передньоязикові / середньоязикові / задньоязикові (*thiod*, *brief*, *teikan*, *heilac* / *ain*, *augan*, *taoc*, *taufan* / *bluod*, *ouch*, *huar*, *suert*, *zua*), тепер, у свн., вони ускладнилися і перетворилися на чотиристоронні, а саме: передньоязикові / передньоязикові лабіалізовані / середньоязикові / задньоязикові (*kleit*, *arbeiten*, *rief*, *liebe*, *nie* / *üeben*, *müezen*, *vröuden*, *höu*, *gebrüeder* / *vrauwe*, *gehaizzen*, *arebait* / *muost*, *koufe*, *frouwe*, *genuok*).

Зникнення у свн. періоді архаїчного дифтонга /iu/, який був найбільш функціонально вагомим протягом усього двн. періоду, пов'язано з процесом монофтонгізації, коли в результаті асимілятивної перебудови його складових частин передньоязиковий /i/ змінився на лабіалізований /iu/ → [y:] і спричинив появу дифтонга /eu/, напр.: двн. *liutin*, свн. *leuten*; двн. *hiute*, свн. *heute*.

Активна та хаотична взаємодія двн. дифтонгів, тобто існування великої кількості змістовних дифтонгів-омонімів, набула в системі дифтонгів свн. періоду когерентності, і це є доказом того, що зазначені дифтонги у двн. періоді знаходилися у процесі дефонологізації, що й призвело до їхникнення у свн. періоді (напр.: двн. *nioman* – *neoman* – *nieoman* – *niuman* – *niaman* – *nieman*, свн. *nieman* – *niemen*, нвн. *niemand*).

У зміні деяких фонем виявляється певна циклічність: передньоязиковий дифтонг /eu/, який має прагерманське коріння, з'являється у свн. періоді; архаїчний дифтонг /ai/ зникає в кінці двн. періоду, але знову набуває розвитку в свн. періоді. Така циклічність може бути інтерпретована як рух системи (або її компонентів) за певним простором станів або форм. Звичайно, фонетичні зміни в мові виявлялися територіально нерівноважно, і це знайшло певне відображення у діалектах, напр.: алем. *stuonden*, дб. *stuont*, пфрнк. *stuont*, рейнфрнк. *stuend*; дб. *ainen*, *ain*, сфрнк. *einen*, *ein*, тюр. *ein*, алем. *ein* та ін.; алем. *gruoz*, пфрнк. *gruozte*, рейнфрнк. *gruoz*, тюр. *grüezet*.

З'ясовано також, що найбільш активно свн. дифтонги, як і двн., функціонують у середині слова, до того ж у свн. ця кількість в інлаутній позиції збільшується, оскільки під час змін у граматичній структурі слів більш вагомою стає його інвентарна коренева морфема, де відбуваються основні фонетичні і граматичні процеси. Значне зменшення реалізації

дифтонгів в кінці свн. слова є результатом постійного артикуляторного послаблення звуків, яке приводить до редуції голосних, а в деяких випадках до повного їхникнення або стягнення (двн. *frouwa/frouwai*, свн. *vrouwe*, свн. *vrauwe/frouwe*, нвн. *Frau*; двн. *managiu*, свн. *menige*, нвн. *Menge*). Низька реалізація звуків у передкореневій або префіксальній морфемі пояснюється тим, що префікси в структурі германського слова з'явилися відносно пізно – після розпаду прамови. Отже, проведені дослідження свідчать про наявність кореляції між часом зародження дифтонгів та їх реалізацією в мові (мовленні).

Слід також зазначити таку фонетичну особливість свн. дифтонгів, як їхню артикуляційну рухливість. На відміну від двн. часу, де спостерігається деяка хаотичність у формуванні більшості двозвуків, складовим голосним найбільш частотних свн. дифтонгів притаманна артикуляція, яка реалізується за двома типами напрямку: від середнього до верхнього підйому язика /ei, ou, öu/ та від верхнього до середнього підйому /uo, ie, üe, ue/. Таким чином, можна стверджувати, що для свн. дифтонгів характерна когерентна взаємодія їхніх компонентів, оскільки в системі свн. дифтонгів реалізується контраст двох типів (за термінами артикуляційного трикутника) у напрямку «зверху – вниз» та «знизу – вгору».

Досліджені свн. дифтонги були розглянуті в різній площині: з історичного ракурсу свн. дифтонги упорядковуються у групу «архаїчних дифтонгів» (/au/, /eu/, /ai/, напр.: *gelauben*, *vreuden*, *zaichen*); з граматичного ракурсу сформовано групу «аблаутних дифтонгів» (/ei – iel, /uo – oul, напр.: *geheizzen* – *hiez*, *sluot* – *slouf*, *duon* – *doum*); з лексичного ракурсу свн. дифтонги були об'єднані у групу «змістовні дифтонги-омоніми» (/ai – ei /, /ou – öu/, /ue – uo – üel, напр.: *haizent* – *heizzen*, *vrouwelin* – *vröuwelon*, *muezet* – *müezzen* – *muoz*); за позиційним розподілом визначено групу «умлаутних дифтонгів» (/üel, /öu/, напр.: *begrüezen*, *vröuden*, *göuden*).

Під час дослідження нвн. періоду виявлено, що найбільша кількість дифтонгів реалізується, як і в попередніх двн. і свн. періодах, у кореневих та суфіксальних морфемах. За рахунок динамічного вживання префіксів з дифтонгами (*ein-*, *aus-*, *auf*, *bei-*) активного розвитку набувають дифтонги у передкореневій морфемі.

Нвн. період характеризується відсутністю будь-яких діалектальних розрізень і функціонуванням єдиної стандартної вимови німецької мови (*Standardaussprache*). Наданий факт свідчить про стійку орфографічну структуру і відсутність будь-яких омонімічно-споріднених двозвуків. Це є доказом того, що зазначені дифтонги вже у свн. періоді знаходилися в процесі дефонологізації, що й призвело до їхникнення у нвн. періоді.

Унаслідок монофтонгізації свн. дифтонги /ie, uo, üe/ перейшли у нвн. довгі голосні /i:/, /u:/, /y:/, напр.: двн. *biotan*, свн. *bieten*, нвн. *bieten* [i:]; двн. *bruder*, свн. *bruder*, нвн. *Bruder*; двн. *guoti*, свн. *güete*, нвн. *Güte*; свн. передньоязиковий /ei/ продовжив своє функціонування, а в окремих випадках перейшов в /ai/, напр.: свн. *leistung*, нвн. *Leistung*; свн.

keiser, нвн. *Kaiser*; свн. /ou/ перейшов в /aul/, напр.: свн. *erloubet*, нвн. *erlaubt*; свн. *vrouwe*, нвн. *Frau*; свн. /öu/ – в /eu, äu/, напр.: свн. *vröuden/fröuden*, нвн. *freuden*; свн. *vröuwelin*, нвн. *Fräulein*.

Монофтонгізація і разом з нею набування нової якості дифтонгів здебільшого виявили перехід задньоязикових дифтонгів до передньоязикових дифтонгів або монофтонгів, напр.: двн. *hūsir*; свн. *hiusir*; нвн. *Häuser*; гот. *staiga*, двн. *steig*, свн. *steige*, нвн. *Steig*; герм. *hairalīkaz*, двн. *hērlīh*, свн. *herlik*, нвн. *herrlich*. Це свідчить про те, що на відміну від двн. і свн. періодів, коли фонетичні відношення між дифтонгами мали вигляд двн. тристоронні: передньоязикові / середньоязикові / задньоязикові, потім ускладнилися на свн. чотирсторонні: передньоязикові / передньоязикові лабіалізовані / середньоязикові / задньоязикові, у нвн. мові спростилися і перетворилися на двосторонні: передньоязикові / середньоязикові.

У нвн. мові продовжили своє функціонування старі дифтонги та з'явилися нові. Процес зникнення старих дифтонгів та паралельне формування нових відноситься за часом до кінця свн. періоду та початку рвн. періоду, коли фонологічна підсистема мови відчула на собі певний процес біфуркації, звільнилася від старих компонентів та, дисипуючи, набула нових. Зникнення деяких дифтонгів (напр.: свн. *lieb* [ie] – нвн. *lieb* [i:], свн. *bluome* – нвн. *Blume*, свн. *guot* – нвн. *gut*, свн. *brüeder* – нвн. *Brüder*, свн. *küene* – нвн. *Kühn*) стали причиною розладу симетрії фонологічної системи мови, що, своєю чергою, викликало необхідність переконструювання самої системи з метою її виходу зі стану нерівноваги.

На основі дослідження трьох нвн. дифтонгів [ae], [aɔ], [ɔæ] з різним графічним зображенням (/ei, ai, ay, ey, au, eu, äu та ін./) виявлено, що найбільш функціонально вагомими у слові є дифтонги /ei/, /aul/, /leul/. Фонетична система німецької мови упродовж свого розвитку – від прагерманської до

сучасної німецької мови – зазнала звільнення від багаточисельних старих дифтонгів та, дисипуючи, набула нових. У результаті цього дисипативного процесу в нвн. мові існують три дифтонги з різним графічним зображенням, які були розглянуті нами в різній площині: з історичного ракурсу реалізується група «архаїчних дифтонгів» (/aul, leul, lai/); з граматичного ракурсу нвн. дифтонги упорядковані у групу «аблаутних дифтонгів» (/au – äu/); з позиційного ракурсу сформовано «передньоязикову» та «умлаутну» групи, до яких увійшли відповідно /ei/ та /äu/.

При розгляді взаємодії компонентів дифтонгів за термінами артикуляційного трикутника виявлено, що вони мали у двн. хаотичне спрямування, потім у свн. змінили свій рух у напрямку «зверху – вниз» та «знизу – вгору» і в нвн. періоді набули артикуляції одного типу руху у напрямку «знизу – вгору», що становить їх основну траєкторію.

Треба відмітити, що в нвн. мові збільшилася реалізація архаїчних дифтонгів /aul, leul/ порівняно з попередніми періодами, генеза яких бере свій початок ще з прагерманських часів (напр.: герм. **haubida-*, гот. *haubiþ*, двн. *haubit*, свн. *houbet*, нвн. *Haupt*; іє. **leubP^hP-*, герм. **lauba-*, двн. *urloup*, свн. *urloup*, нвн. *Erlaubnis*; іє. **preu*, герм. *frawīþō*, двн. *frewida*, свн. *vreude*, нвн. *Freude*) і є свідченням наявності оберненої кореляції між часом зародження дифтонгів та частотою їх вживання в мові (мовленні).

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Проведене дослідження показало, що система дифтонгів є складно організованою структурою, яка має специфічні закони побудови та функціонування. В процесі історичного розвитку вона постійно змінювала свій характер і врешті-решт набула константного стану як атрактор у нвн. мові. Зазнавши чималих якісних і кількісних змін, німецькі дифтонги й сьогодні продовжують бути носіями значення, виконуючи при цьому фонетичні і граматичні функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов В. М. Глобализация и развитие языков. *Вопросы филологии*. 2004. № 2 (17). С. 23–27.
2. Домброван Т. І. Діахронічна лінгвосинергетика: перші здобутки та вектори подальшого розвитку. *Нова філологія*. 2016. № 68. С. 154–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Novfil_2016_68_29.
3. Домброван Т. И. Лингвосинергетика – новое направление филологических студий. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки. (мовознавство)»*. 2016. № 6. С. 56–56.
4. Глущенко Е. В. Количественные и качественные характеристики дифтонгов средневерхненемецкого периода. *Записки з романо-германської філології* / ред. І. М. Колегаєва]; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса : КП ОМД, 2015. Вип. 2 (35). С. 52–58.
5. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2010. 843 с.
6. Щигло Л. В. Еволюційні процеси в системі мови крізь призму сучасної науки. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки. (мовознавство)»*. 2016. № 6. С. 208–211.